

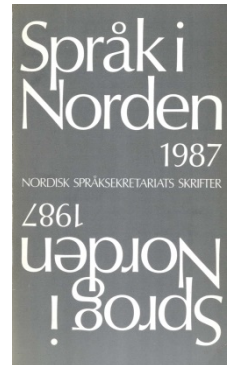
Sprog i Norden

Titel: Växelvekan mellan tal och skrift

Forfatter: Gun Widmark

Kilde: Sprog i Norden, 1987, s. 45-54

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Växelverkan mellan tal och skrift

Av *Gun Widmark*

Talets påverkan på skriften liksom skriftens på talet bör vara till någon del språkpsykologiskt betingad. Vid två närliggande språkarter brukar interferens uppträda. Interferensen måste trots allt sättas in i ett socialt sammanhang, i synnerhet om den är mycket omfattande. Det vanliga är att den går huvudsakligen åt ett håll, från det prestigefyllda och starka till det prestigelösa och svaga. Stor interferens i båda riktningarna förutsätter ett jämbördigt förhållande som kanske inte är så lättetablerat i samhällshierarkin.

Om man alldeles förutsättningslöst försöker skärskåda tals och skrifts förmåga att påverka varandra, kommer man snarast fram till att de borde tjänstgöra inom olika delar av språkspektret, stå i ett slags diglossiskt förhållande till varandra, och därmed borde inte möjligheterna till påverkan vara så stora. Talets viktigaste domän är privatlivet. Där kan det växa helt fritt i lokala och sociala variationer. Dess oreglerade karaktär gör det öppet för förändringar. Skriften står däremot i offentlighetens tjänst. Den offentliga prägel gynnar normering och enhetlighet. Ett skriftspråk borde alltså normalt tendera att vara konservativt. Stora skillnader mellan tal och skrift kan alltså inte sägas vara något onormalt förhållande.

Nu kompliceras uppenbarligen sakernas tillstånd något av att dimensionerna privat och offentligt – eller om man vill använda de mera i interaktionen förankrade termerna formellt och informellt, se Nordberg 1986 – delvis skär igenom uppdelningen i tal och skrift. Det finns tal som är offentligt och formellt och det finns skrift som är ganska privat och informell. Om det offentliga språkets medium huvudsakligen är skrift, är det rimligt att den också får bli riktmärke för det offentliga talet. Vill man markera skrift som privat, är det lika rimligt att den tar upp drag från talet.

Under vissa betingelser är det alltså fullt möjligt och naturligt att skrift påverkar tal och vice versa men så länge domänerna privat och offentligt hålls isär, har man ingen anledning att vänta sig några verkliga omvälvningar. Det finns ingen riktig dynamik inbyggd i systemet såvitt man kan se.

Nu är det växelverkan mellan tal och skrift som mer än något annat anses prägla senare tiders svenska och den bör alltså ha speciella sociala förutsättningar. Det vore säkert givande att jämföra svenska förhållanden med dem i andra nordiska länder. Man skulle uppenbarligen finna både likheter och olikheter som tillsammans nog säger åtskilligt om språkens ekologi.

Min ganska ytliga granskning rymmer inte mer än några synpunkter på förhållandet mellan tal och skrift i Sverige. En god grund för diskussionen finner man i den lilla volymen "1900-talssvenska" från 1971, där Bertil Molde och Carl Ivar Ståhle i var sin lång uppsats beskriver vårt sekels språkutveckling. (Både uppsatserna trycktes först i annat sammanhang på 60-talet.) Vad man framför allt har skäl att lägga märke till är att växelverkan mellan tal och skrift har nått också frekventa drag. (Det kan förstås vara så att det är vid dem som den lättast låter sig konstateras.) I skriftspråket har t.ex. *inte* skjutit *icke* och *ej* åt sidan och på motsvarande sätt har *endast* och framför allt *blott* fått lämna plats för *bara*. Vid orddubletter har talspråkets korta former alltmör anammats av skriften: former som *ha*, *bli*, *ta*, *dra* har t.ex. trängt undan *hava*, *bliva*, *taga*, *draga*. Den mest genomgripande förändringen i skriften är förstås att verbens pluralböjning har försvunnit.

Om skriftens djupgående inflytande på talet kan t.ex. vissa prepositioner vittna. Det är knappast längre tillrådligt att i s.k. vårdat tal uttala *av* som *å(v)*, *efter* som *ätter*, *vid* som *ve* eller *till* som *te*. Språknämndens uttalsordlistas godtagande av en del av dessa uttal (s. 10 f.) får betraktas som en eftersläpning. Påfallande är också att centralsvenskt språk har infört skriftspråkliga böjningsändelser. Man uttalar nu allmänt *t* i *huset*, *kallat* och *sprungit* och även preteritumändelsen *-ade* har börjat återfå sitt fulla uttal.

Det ömsesidiga inflytandet mellan tal och skrift tycks i regel inte uppfattas som problematiskt. Det har naturligtvis fördelar att tal- och skriftspråkskoden inte ligger alltför långt ifrån varandra.

Processen mot större enhetlighet uppfattas nog som en demokratiseringstendens: skriften blir mer och mer gemene mans egendom men den anpassas samtidigt mer och mer till gemene mans tal. Att drivkrafterna till processen antas ligga djupt, framgår av Moldes uttalande (s. 23): "Och det kan vi med säkerhet säga i dag om framtidens svenska, att detta närmande mellan tal och skrift kommer att bli allt mera markant." I förlängningen av resonemanget skulle ligga att tal och skrift så småningom skulle sammanfalla, om man bortser från de mediebetingade olikheterna. En så långtgående utveckling tänker man sig ändå knappast och utsikten att få den skulle nog göra språkvården något fundersam.

Det som förefaller mig vara det märkliga i närmandet mellan tal och skrift är att det förutsätter ett sammanbrott av gränsen mellan privat och offentligt språk. I det stilartsschema som Noreen omkring sekelskiftet redovisar i Vårt språk I (s. 28 f.) avtecknar sig offentligt språk i tal och skrift som en speciell "högre" stil, skild från det privata umgängets stil. Vi har alltså ett i offentligt och privat uppdelat system som – om det ligger något i den bedömning som jag gjorde tidigare – egentligen borde vara rätt stabilt.

Systemet var å andra sidan inte helt lätt för individen att tillägna sig: det gällde att övervinna ett betydande avstånd mellan tal och skrift. Språkvården försökte som bekant minska det avståndet genom att föreslå en "judenlig" stavning. Försöken ledde så småningom till vissa förenklingar i stavningen men några mera omfattande förändringar mellan tal och skrift var det inte fråga om. Nystavarnas ambitioner berörde heller inte motsättningen privat-offentligt som i grunden fortfarande var lika stor. I 1800-talets språkdiskussioner möter man uppfattningen att svenskarna var tvåspråkiga, se Tarschys 1955 s. 58. Av de två språken var naturligtvis det offentliga det som framstod som viktigt, det som skolan skulle lära ut. En av skolans viktigaste uppgifter kunde under sådana förhållanden bli att skydda det vårdade, offentliga uttalet mot vardagstalet. Skolan kom att eftersträva en sorts enhetsspråk för både skrift och tal. Det målet formulerades 1870 klart av Artur Hazelius då han framhåller att "man bör bringa sin skrift och sitt tal – nämligen det bildade vårdade talet – i öfverensstämmelse med hvar andra". Även om Hazelius samtidigt

framhåller att det bör äga rum en växelverkan mellan tal och skrift, så är det en växelverkan på hög talspråksnivå och den språkliga enheten kommer framför allt att vila på skriftens grund. Ungefär samtidigt (1874) konstaterar också Esaias Tegnér d.y.: "Skriftspråket har i våra dagar en makt som det ej någonsin förut har ägt, och i varje ny folkskola skaffar det sig en ny bundsförvant. Det har blivit ett centrum som med allt större kraft kring sig samlar och efter sitt mönster omdanar talspråket" (Ur språkens värld II s. 59).

Tegnér framhåller alltså att skriften hade ett starkt värn i folkskolorna. De lärde ut ett skriftspråk, inte bara för skrift utan också för tal. Karl Hampus Dahlstedt (1978 s. 57) har myntat termen "boksvenska" för detta skriftspråkspräglade tal. "Boksvenskan" har hos honom rätt negativa konnotationer av uppläsnings- och rabbelspråk men tydligen är att det också kunde användas vid kontakter med främmande. Alldeles klart är att det i ett land med så hård dialektplittring som i Sverige fanns ett tvingande behov av ett riksgiltigt språk. Det enda språk som då stod till buds var offentlighetens. Umgångesspråk av högre status var knappast tillgängliga för gemene man och hade nog också ansetts som socialt olämpliga i hans mun. Enkelt folks kontakter med högre samhällsklasser låg ju inte på privat bas.

Det talade skriftspråket bredde alltså ut sig under 1800-talet. Det finns vittnesbörd om att läroverkslärare på 1860- och 70-talen också i sitt vardagstal närmade sig bokspråket och bl.a. använde verbens pluralformer (Tarschys s. 234). Det offentliga talet kan alltså ha framträtt som ett vårdat tal, inte ett helt domänbundet. Skolans företrädare kan mycket väl ha känt ett speciellt normtryck över sig att använda det "riktiga", vårdade språket. Hazelius som i föräldrahemmet och för egen del hade viss förankring i skolans värld kan ha haft en sådan bakgrund för sitt program. Lärare överhuvudtaget går för det goda exemplet skull lätt för långt i vad de uppfattar som "korrekthet", framhåller Cederschiöld (1897 s. 232).

Men anpassningen till skriftspråk kunde gå olika långt. För läroverkslärarna var rimligtvis skriftspråkstalet bara en del av deras repertoar. De använde det på ett sätt som de uppfattade som förebildligt. Många i folkskollärarkåren var däremot hänvisade till detta tal. De var enligt Cederschiöld kraftigt skriftspråksbundna

med användning av ord som *icke* för *inte*, plurala verbformer och t.o.m. periodbyggnad och långa parenteser. Denna skriftspråksregel var enligt Cederschiöld inte medveten utan berodde på "obekantskap med det lediga bildade talspråket", en brist som "ganska många" bildade svenskar led av. Cederschiölds omdöme kan kompletteras med en del andra uppgifter som vi har om användningen av plurala verbformer. Dessa uppfattas av somliga som allmänna utom i den högsta och den lägsta samhällsklassen, som båda använder singulara verb, se Tarschys s. 70. Det fanns alltså ett halvbildat talspråk med stark skriftspråklig färg som kunde användas också i privalivet, jfr Tarschys s. 250. Det behöves inte ha varit något fel på folkskollärarsvenskan i sig men den störde de verkligt bildade genom att användas i fel sammanhang.

Skriftspråket blev alltså inte längre det så helt entydigt riktiga språket. Kriteriet på en bildad svensk hade kommit att bli inte så mycket att han behärskade skriftspråket som att man hade tillgång till ett bildat talspråk. En inte onaturlig språkvårdsslutsats blev då att vägen till detta talspråk breddades genom att dess mera karaktäristiska drag fördes in i skriften. Den slutsatsen finner man klart uttryckt hos Cederschiöld (s. 314). Eftersom svenskarna "endast sällan och med svårighet" lär sig att behärska både "talsvenska" och "skriftsvenska" bör språkarterna närmas till varandra och det bör ske genom att "skriftsvenskan" rensas från de "mest umbärliga" av sina egenheter.

Att "talsvenskan" träder fram med anspråk på att accepteras i skrift är inte så förvånande. Det bildade umgängesspråket var säkert ett högrestånds- och huvudstadsspråk som sedan gammalt haft hög prestige. Med det högre borgerskapets tillväxt kom det säkert också att användas av allt fler. På sitt sätt var också det ett riksgiltigt språk, i varje fall såtillvida att det accepterades av alla som mönstergillt. Cederschiöld var heller inte den förste som förde "talsvenskans" talan men det förefaller att vara först på hans tid som man kan rekommendera den med viss framgång. Cederschiöld föreslog att man skulle börja med att reformera lågprosa och vitter prosa och "all sådan skriftlig framställning där ett personligt och individuellt drag är mera tillåtligt" (s. 315). Utvecklingen kom också att följa sådana banor, inte nödvändigtvis beroende på Cederschiölds råd. Personligt färgad prosa bröts därmed loss ur offentlighetens domän. Den utveckling som

Thelander (1970) har visat på, att fiktionsprosa och sakprosa successivt glider isär, blir därmed begriplig.

Den starka växelverkan mellan tal och skrift som svenskan kan uppvisa har alltså enligt min mening sina rötter i språksociala förhållanden under 1800-talet. En skriftspråklig och en (speciell) talspråklig norm kunde båda göra anspråk på riksgiltighet. Det hade utvecklats just ett sådant jämbördigt förhållande som jag inledningsvis antog vara en förutsättning för stark växelverkan mellan språkarter. En gammal gräns mellan offentligt och privat blev suddigare och varieteterna kunde blandas, vilket successivt skedde. Skriftuttal som alltså troligen mest präglad de mindre bildade fick en allt vidare spridning. Talformer som hörde till de bildades språk kunde accepteras i skriften.

Troligen är det riktigt, som Molde menar, att närmandet mellan tal och skrift inte är någon helt avslutad process, i varje fall om vi håller oss till de gamla formerna för växelverkan. En språksociologisk undersökning av hur skriften påverkar talet har gjorts av Bengt Nordberg i fråga om böjningsändelser i centralsvenskt stadsspråk (1972). Han konstaterar att skriftspråkspåverkan har gått längre i Stockholm än i Eskilstuna, Nordbergs egentliga undersökningsort. Den stiger i allmänhet med högre socialgrupp och den tycks starkast beröra grupper som är på väg in i samhället: personer i yngre medelåldern och förmodligen också yngre kvinnor. Nordberg trycker på att de grupper som går i spetsen för förändringsprocessen fortlöpande tycks introducera nya skriftuttal och därigenom uppehåller distansen gentemot andra grupper när dessa vid äldre språkförändringar har börjat knappa in på förspårang. Han väntar så smått på att skriftpluralen *-or* i t.ex. *flickor* skall börja tas upp mera allmänt. I våra dagar ter sig alltså förändringsprocessen som en "change from above", i varje fall från Eskilstunas horisont. I Stockholm är faktiskt skriftuttalen vid ett par variabler vanligast i socialgrupp 2, lägre medelklass. Jag uppfattar det som en rest av äldre förhållanden, då folkskollärare och andra med bättre kunskaper i skrift än tal naturligt valde skriftspråksformerna som talformer. Att man måste räkna med att skriftspråksuttalen till betydande del kommer nedifrån i samhället menar tydligen också Karl-Hampus Dahlstedt (1973 s. 244). Läsuttal som *drottning* och *kyrka* i stället för de äldre uttalen *dronning* och *körka* är som Dahlstedt uttrycker det "inte en

överklassuppfinring”.

Om privata uttal har närmat sig äldre offentliga, har å andra sidan offentligt tal i viss utsträckning närmat sig privat. Naturligt nog har det offentliga talet följt med i skriftspråkets förändringar, mot större ledighet. Bertil Molde påpekar (s. 8) hur stelbent och föråldrat språket i några decennier gamla journalfilmer låter i nutida öron. Det finns en gräns uppåt för ”normalt” offentligt tal i uttalet. Sådana uttal som har uppfattats som högtidliga håller språket på att göra sig kvitt. Skriftenliga uttal vid *hade, sade, mig, dig, sig* förekommer knappast. I ett och annat fall kan i offentligt tal skriftenliga uttal bevaras i emfas: *skall, jag*. Exempelen visar att det inte alls sker någon automatisk anpassning till skriften. Men det har blivit så att många skriftuttal uppfattas som neutrala.

Om skriftuttal berört fonemsystemet, vill jag lämna öppet. Kanske är det skriftbilden som har förhindrat ett sammanfall av kort *ö* och *u*. Tendenserna till det är tydligen gamla (Ståhle 1971 s. 1 f.). Det kommer tillfälligtvis fram också i tal som man förväntar sig skall vara förebildligt och leder då till klagomål från språkvårdsintresserade vänner av ordning. Å andra sidan är det knappast någon som reagerar för att kort *e* och *ä* sammanfaller trots skriften. Det är en ostigmatiserad utveckling som från Stockholm har gått ut över landet. Med största sannolikhet berörde den också det äldre offentliga talet.

Talets inflytande på skriften har framför allt yttrat sig i att det har nått allt flera texttyper. Men skriften har också infiltrerats av allt flera talspråkliga former. *Ska* och *sa* har skaffat sig ett ganska gott fotfäste i tidningsspråket. *Mej, dej, sej* är fortfarande ovanliga i saklig framställning men en och annan skriver så. F.n. förs formen *dom* fram av åtskilliga språkvårdsintresserade som bra skriftspråksform, befriaren vid den osäkerhet som ibland kan råda i valet mellan *de* och *dem*. Nya talspråksformer knacker alltså på och vill in i skriften. Det är inte minsta tvivel om att de för många språkbrukare, inte minst lärare, känns som ett besvärligt problem och att många gärna skulle se en handgriplig rekommendation av språkvården. Språknämndens ”Skrivregler” konstaterar att det i regel är ”klokast” att använda de gängse skriftspråksformerna i all saklig framställning, eftersom de är de neutrala formerna som inte förknippas med något visst uttal. Troligen är det i allt väsentligt en korrekt registrering av attityderna hos de språkbrukare som har

nått mogen ålder. Men med samma argumentation var det förstås en gång "klokast" att skriva *hava, bliva, taga* och *draga*.

En mera principiell diskussion om talspråksformerna har förts av Ståhle i uppsatsen "Om nyttan av ett skriftspråk" (1976). Ståhle anser det i och för sig utmärkt om skriften rättar sig efter talet på sådana punkter där resultatet blir ett lättbegripligare språk. Men det är direkt skadligt för skriftspråket att gripa till talhärmande ordformer i tid och otid. Skriftspråket behöver dessa ordformer för alldeles bestämda syften, dels för att markera talspråk, dels som "friskhets-, förtrolighets- och folklighetsmarkör". Ståhle ser en klar fara i att man "envisas med att till vardags ständigt och jämt tala intimt och förtroligt med sin läsare". Därmed blir talspråksformerna så småningom neutrala och vi tvingas leta efter ständigt nya intimitetsmarkörer. Det kan bli ont om dem så småningom och den ständiga stillförskjutningen bland högfrekventa ord leder också till att skriftspråket försvagas i en av sina viktigaste funktioner, att vara ett föreningsband mellan nutid och gången tid. Ståhle pekar alltså på ett kanske något förbisett förhållande att vad den enskilde i ett kort perspektiv uppfattar som ett plus, i språkets längre perspektiv kan visa sig vara en fara.

Med Ståhle är vi inne på bedömningar. Jag skall försöka mig på att göra några sådana, även om jag är medveten om svårigheterna. Vad som har hänt med svenska språket är att där vi förr hade relativt distinkta stilarter, har vi nu fått en mera flytande stilskala. Det är lättare att följa regler – om man har fått tillfälle att lära sig dem. I fråga om skriftens inflytande på talet ser jag ändå egentligen inga problem. Det kan möjligen dämpa prägeln av privat språk men det privata språket har nog alltid medel att uppehålla sin egenart. Eftersom skriftspråksuttalen finns i alla samhällsklasser, ingår de nog inte heller som någon särskilt betydelsefull faktor i maktsspråket. I delar av Sverige är de också "genuina" uttal. Centralsverige ger alltså efter en smula på sina uttalsvanor och språket blir en aning riksgiltigare. Jag uppfattar det som en naturlig och god utveckling.

Talets inverkan på skriften har de olägenheter som Ståhle har pekat på. Öppnar man dörren till talet, kommer variation och förändring in i skriften. Det är på sätt och vis egendomligt att ändringarna i skriftspråksnormen har kunnat gå för sig så relativt konfliktlöst. Förklaringen är antagligen att det talspråk som ac-

cepterades var elitens. I första hand var det nog också de välutbildade som förstod att utnyttja den nya situationen med diffusa gränser mellan tal och skrift. För den som lyhört kunde träffa rätt bland de stilvalörer som tal-skrift-skalan erbjöd, gavs möjligheter att uttrycka sig i skrift på ett friare och rikare sätt. Cederschiöld (s. 314) beskyllde nog inte utan skäl den gamla "skriftsvenskan" för att vara "synnerligen stel och konstlad". På ett mera anspråkslöst sätt har den stora allmänheten kunnat profitera av utvecklingen. En mera inhemsk syntax gör det lättare att skriva och likaså användningen av mindre utpräglad skriftspråkliga ord. Språkvård på olika nivåer har kunnat utnyttja situationen för att omforma offentlighetens språk till större likhet med språkbrukarnas mera naturliga sätt att uttrycka sig. Något positivt torde alltså de flesta ha fått ut av utvecklingen.

I vissa avseenden är trots allt avståndet mellan tal och skrift stort i dag. Det är välkänt att offentligt språk öser över oss abstrakta, ofta långa ord, gärna med anknytning till ekonomi och samhälle och i rätt stor utsträckning inlånade. Det är inte talvänliga ord. Å andra sidan håller sig nog talet mer än förr med en undervegetation av språkdrag med "dold prestige", slang, svordomar, ord som inte hör hemma i skrift. Den delvis upplösta motsättningen privat-offentligt tycks alltså trots allt hävda sig väl, den tar bara nya medel i bruk.

Litteratur

- Cederschiöld, Gustaf, Om svenskan som skriftspråk. Göteborg 1897.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, Synpunkter på sociolingvistik. I: Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 48. Lund 1973.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, Dialekt och högskola i nutidens Sverige, särskilt Norrland. I: Zeitler, R. (red.), Det moderna Skandinavien framväxt. Uppsala 1978.
- Hazelius, Artur, Om svensk rättstafning I. Stockholm 1870.
- Molde, Bertil, Dagens svenska och morgondagens. I: Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 37. Stockholm 1970.
- Nordberg, Bengt, Morfologiska variationsmönster i ett centralsvenskt stadsspråk. I: Loman, Bengt (red.), Språk och samhälle. Lund 1972.
- Nordberg, Bengt, Formalitetsbegreppet i sociolingvistik. En liten betraktelse. I: Anderson Östman, C. och Malmberg, A. (red.), Svenska i tid och otid. Vänskrift till Gun Widmark från doktoranderna i Uppsala. Dupl. Institutionen för nordiska språk i Uppsala. 1986.
- Noreen, Adolf, Vårt språk I. Lund 1903.

- Stähle, Carl Ivar, Några drag i svenska språkets förändring under 1900-talet. I: Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 37. Stockholm 1970.
- Stähle, Carl Ivar, "Mötet uppnas på söndag." I: Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 44. Stockholm 1971.
- Stähle, Carl Ivar, Om nyttan av ett skriftspråk. I: Jonsson, Inge (red.), Vad händer med svenska språket? Stockholm 1976.
- Tarschys, Karin, "Svenska språket och litteraturen". Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor. Stockholm 1955.
- Tegnér, Esaias, Om språk och nationalitet. I: Ur språkens värld II. Stockholm 1922.
- Thelander, Mats, Fiktionsprosa och sakprosa. Ord och stil 3. Lund 1970.